22. Уфимцева А.А. Роль лексики в познании человеком действительности и в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 108-140.
23. Храковский В.С., Володин А.П. Семантика и типология императива: Русский императив / Отв. ред. В.Б. Касевич. – Изд. 2-е, стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 272 с.
24. Храковский В.С. Грамматические категории глагола (опыт теории взаимодействия) // Межкатегориальные связи в грамматике / Отв. ред. А.В. Бондарко. – СПб.: Изд-во "Дмитрий Буланин", 1996. – С. 22-42.
25. Языковая номинация: Виды наименований / Отв. ред. Б.А. Серебренников, А.А. Уфимцева. – М.: Наука, 1977. – 358 с.
26. Языковая номинация: Общие вопросы / Отв. ред. Б.А. Серебренников, А.А. Уфимцева. – М.: Наука, 1977. – 359 с.
27. Kuchař Jaroslav. К общей характеристике номинации // Travaux Linguistiques de Prague. III: Études structurales dédiées au VI Congrès des slavistes / Réd. scient. A.V. Isačenko. – Prague: Academia, Éditions de l'Academie Tchécoslovaque des Sciences, 1968. – S. 119-129.

З.І. Комарова

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ МОТИВАЦІЙНИХ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ З ДІЄПРИСЛІВНИКАМИ НЕДОКОНАНОГО ВИДУ

Значний науковий інтерес із погляду функціонального синтаксису викликає просте речення, ускладнене другоряднопредикативними відношеннями через уведення у його структуру компонента, вираженого напівпредикативною дієприслівниковою конструкцією. Такі речення вважаються за формою простими, а за змістом – семантично складними (неелементарними) [4, 7; 8, 8; 9, 123; 11, 323–330].

Семантико-синтаксичні відношення між складовими частинами простого ускладненого речення, формальними центрами яких виступають дієслово-присудок і дієприслівник, мають імпліцитний характер, на відміну від власне-синтаксичних (підрядних) відношень, які виражаються експліцитно. Основним способом встановлення цих відношень, за переконанням мовознавців В.С. Білової [1], Л.О. Дерібас-Тюкшиної [5], О.М. Корчажкіної [6] та ін., є різноманітні трансформації дієприслівникового звороту (заміни його відмінковою формою іменника, сполученням дієприкметника з іменником, особовим дієсловом або ж підрядним реченням). Проте граматично паралельним реченню з дієприслівниковим зворотом виступає лише речення з

підрядним, тому що тільки у такій заміні реалізується дієслівна природа дієприслівника і його обставинна функція, тобто повною мірою виявляється предикативність дієприслівника [1, 4].

Виявити семантико-синтаксичні відношення дієприслівника і фінітного дієслова за допомогою постановки запитання не завжди вдається, бо нерідко ставиться запитання „як, яким способом?”, тоді як дієприслівник не має значення способу дії, а виражає різні додаткові дії, що супроводять основну, напр.: Він *обійняв* її, *легенько відсторонивши хлопця*... (Валерій Шевчук); Розгарячені грою телятка *наскакували* спрожогу на вогнище, *зупинялися, хекали, широко розчепіривши передні ноги* (Григорій Тютюнник). Якщо в наведених реченнях запитання *як?* не відповідає значенню дієприслівника, то в інших постановка його загалом навряд чи можлива, напр.: Збив об камінь пальця і *застрибав, засичавши з болю* (Валерій Шевчук); Вся чуттєвість його *скупчилася* у мріях, *поклавши на життя холодок* (В. Підмогильний).

Залежно від актуалізації тих чи інших характеристик повідомлення просте ускладнене речення можна трансформувати у складне з підрядними обставинними, що передбачає заміну дієприслівникового звороту підрядним реченням із відповідними сполучниками. За таких умов у структурі простого ускладненого речення встановлюються відношення мотиваційної предикації. При реалізації власне мотиваційних відношень другорядна дія виступає як самостійна з додатковими обставинними відтінками у значенні. Так, відношення мотиваційної предикації можуть набувати характеру причинового зв’язку, напр.: *Спати лягав рано, не маючи світла*, і спав допізна, надолужуючи спочинком злиденні харчі (В. Підмогильний); О, скільки *ми* ще *робимо* дурниць, *міряючи добро своїми мірками* (Ю. Мушкетик); *Зняв* краватку, *розстебнувся, почуваючи себе як в дома* (О. Гончар).

У ряді випадків значення причини характерне для дієприслівників із семантикою наміру, сподівання, бажання (у поєднанні з інфінітивом або без нього), напр.: *Він* (*Степан*) *показав* збірку Зосьці*, сподіваючись від неї похвали та поради* (В. Підмогильний); *Він* (*лось*) на мить *принишк, готуючись до нового ривка*; *Він* демонстративно *відвернувся, не бажаючи вступати з нею ні в які розмови*… (Є. Гуцало). Подібні дієприслівникові звороти потрібно відрізняти від тих, де дієприслівник виступає „як граматично не зовсім повноцінне слово” [7, 76], а тому легко замінюється сполучником *щоб*, набуваючи значення мети, а не причини: на мету, заради якої відбувається дія, виражена дієсловом-присудком, вказує інфінітив, а дієприслівник вносить у словосполучення модальний відтінок бажання, наміру, сподівання [3, 103–104], напр.: *Він* жадібно *вдивлявся* в далечінь, *бажаючи побачити обрій*, але

обрію просто не було… (Є. Гуцало); *Птахи заклекотіли* по всьому узбережжю, *замигтіли* в степу…, *сподіваючись якось погамувати в знайомих місцях свій весняний голод* (О. Гончар).

Вказуючи на причину, що зумовила появу і виконання головної дії, постпозитивний дієприслівник недоконаного виду одночасно реалізує значення часу або наслідку, напр.: *Рая* аж *цвіла від щастя, ідучи з несподіваним кавалером по кругу* (О. Гончар) – *цвіла від щастя, бо (коли) йшла з кавалером*; Мов орел той приборканий, Без крил та без долі, *Знеміг* славний *Дорошенко, Сидячи в неволі*, Та й умер з нудьги (Т. Шевченко) – *знеміг, через те що (у той час коли) сидів у неволі*.

У ряді заперечних конструкцій, що репрезентують значення причини, дієприслівник недоконаного виду можна замінити особовим дієсловом, яке вводиться разом із залежними словами у речення за допомогою протиставного сполучника *але*, напр.: *Дівчина викинула* на долоню мокрий горішок і *стояла* так із ним, *не здогадуючись затиснути долоні* (Валерій Шевчук) – *дівчина викинула на долоню горішок, але не здогадалась затиснути долоні; вона так і стояла, бо не здогадалась затиснути долоні*. У наведеному реченні значення причини і протиставлення виявляються у зв'язку дієприслівника з однорідними присудками, вираженими дієсловами з різною семантикою.

Обставинного значення часу набувають переважно дієприслівники недоконаного виду на позначення руху або переміщення у просторі, конкретної фізичної дії, слухового сприйняття, напр.: *Вона взяла* його *під руку, переходячи через місточок...* (О. Іваненко); Отак *я думала* часто, *Із річки носячи воду, У кухні миючи миски, Перучи шмаття жидівське* (І. Франко).

Дієприслівник зі значенням часу часто імплікує віднесеність лексеми присудка до певного семантичного класу. Так, дієприслівник *слухаючи* поєднується зазвичай із дієсловами на позначення психічної реакції людини, а дієприслівники зі значенням руху чи конкретної фізичної дії – з дієсловом *думати*, напр.: *Людмила* завжди чомусь *плаче, слухаючи цей запис...* (П. Загребельний); Без упину *я думала* собі оці слова, *Простуючи в країну італійську* (Леся Українка).

Дієприслівниковий зворот може вживатися безпосередньо після слів із темпоральною семантикою, які більш виразно підкреслюють часове значення дієприслівника, напр.: Не встигнеш людям передати й досвіду. Лиш блискавки напишуть від руки, як *ти загинув*, Дон Кіхоте, ***вдосвіта****, шукаючи грукучі вітряки* (Л. Костенко); *Згадала* ***в неділеньку****, Сідаючи їсти*: Нема мого сина Йвана, І немає вісти (Т. Шевченко).

Непродуктивними в сучасній українській мові є речення з постпозитивними щодо дієслова-присудка дієприслівниками недоконаного виду, які реалізують умовно-часову семантику, напр.: Безмежний *діапазон можливостей свободи оцінюєш і пізнаєш, позбуваючись її навіть на короткий час* (П. Загребельний); Він так сяяв від щастя, що *всі* мимоволі *усміхалися, дивлячись на нього* (О. Іваненко).

Умовно-часове значення може виражатися дієприслівниками, які виступають у прийменниковій ролі, коли вони втрачають зв'язок із підметом і присудком і пояснюють значення слова, з яким пов'язуються, напр.: Під сивою розкошистою вербою, де протягом літа не один смажився шашлик, цього разу теж розташувалась *солідна, судячи з комплекцій*, *компанія* (О. Гончар).

В окремих конструкціях часово-умовне значення дієприслівників супроводжується відтінком причини, тому допускається заміна дієприслівникового звороту підрядними реченнями часу, умови і причини. Також дієприслівник можна замінити фінітним дієсловом, яке вводиться в речення за допомогою слів *при цьому, притому, причому* (між головною і другорядною діями встановлюються відношення супровідної предикації) або єднальних сполучників (відношення рівноправної предикації), напр.: *Не сумнівайся, ідучи з народом*, – Твою дорогу кров'ю полили Борці! (Д. Павличко) – *не сумнівайся, коли (якщо, бо) ідеш із народом; не сумнівайся і (причому) йди з народом*; *Я* навіть *декламую, вслуховуючись у хлюпіт води*... (Валерій Шевчук) – *декламую, коли (якщо, бо) вслуховуюсь у хлюпіт води; декламую і при цьому вслуховуюсь у хлюпіт води*.

У сучасній українській мові функціонують і дієприслівникові звороти, що мають обставинне значення способу дії, напр.: *Сутінки* тяглися з Дніпра, *лягали* на воду, *вкриваючи її теплою ковдрою*, і сходили, як дріжджове тісто; Жарини знову засичали, а *Васильчук догасив* вогнище, *притопуючи чобітьми пухкий попіл і вминаючи в землю недогоріле цурпалля* (Валерій Шевчук). Зворот, організований дієприслівником, здебільшого можна замінити підрядним реченням способу дії, що поєднується з головною частиною речення за допомогою відповідних сполучників, однак така заміна у багатьох випадках навряд чи є доцільною. Основним способом виявлення семантико-синтаксичних відношень у структурі таких речення залишається постановка запитання.

У ряді випадків дієприслівникові звороти, що поєднуються з дієсловом-присудком за допомогою сполучників *мов, мовби, немов, наче, ніби*, подібні до порівняльних підрядних речень способу дії, напр.: Глибшає вечірня синява, і все яскравіше *палахкотить* на пагорку наше *багаттячко*, *мовби скликаючи до*

себе всіх тутешніх і нетутешніх (О. Гончар); *Андрій* перестав гребти, кілька разів глибоко вдихнув повітря, ширшаючи в грудях, і *німів, немов прислухаючись до якогось тихого-тихого звуку* (Григорій Тютюнник). У таких конструкціях при дієслові-присудку часто виступає прислівник у функції обставини способу дії, який вказує на порівняння не тільки дій, а й обставин, напр.: *Він винувато глянув* на неї*, мов прохаючи вибачення*; *Парубки* нахмурились і *люто махали граблями й вилками, мов уявляючи на них що інше замість полови та соломи* (В. Винниченко). Значення способу дії часто підкріплюється позиційною близькістю дієприслівникового звороту до обставин, виражених іншими синтаксичними засобами, напр.: *Робили тихо, не співаючи, без сміху й жартів, немов чекаючи чого* (В. Винниченко); *Він цілував* її *палко й запитливо, вимогливо, нестримно, мов шукаючи в глибині її уст весь вік сподіваної розгадки* (В. Підмогильний).

Дієприслівниковий зворот може бути семантично залежним безпосередньо від прислівника або прийменниково-іменникових сполучень з обставинною функцією, пояснюючи значення цих визначальних слів і вказуючи на порівняння обставин. Такі дієприслівники переважно препозитивні щодо головного присудка, напр.: *Повільно, наче виконуючи поганський обряд, занурюю* в долоні обличчя (Валерій Шевчук); *З жагучою цікавістю, немов щось заборонене збираючись підгледіти, приступив він* до широких дверей інститутського входу (В. Підмогильний). Уточнюючи другу обставину, дієприслівник зберігає зв’язок з дієсловом-присудком через посередництво того обставинного слова, до якого відноситься дієприслівниковий зворот і без якого речення часто втрачає зміст, що виражається ним.

Із значенням способу дії тісно пов’язане обставинне значення наслідку, характерне для дієприслівників недоконаного виду у постпозиції щодо дієслова-присудка, напр.: Несподівана *осінь розгорнула* над містом сірий мокрий покров, *повиваючи дні вогкими туманами, дощами і гидкою мрякою* (В. Підмогильний); Іноді *полум’я* цілими клубками *пролітало вперед, створюючи все нові й нові вогнища*... (О. Гончар).

В окремих конструкціях значення наслідку поєднується зі значеннями способу дії і мети, напр.: Ось щойно *билося воно* (*повітря*), щойно *струшувало* навкружжя, *надаючи йому певного змісту*, а це вже вмовкло (Є. Гуцало); Нерадо якось хлопчик Ішов і боязливо озирався, А *дівчинка* невпинно *щебетала*, *Додаючи товаришу відваги* (І. Франко).

Серед наслідкових виділяються дієприслівники недоконаного виду з перифрастичним значенням [10, 56–63], що репрезентують семи „*тим самим викликаючи*”, „*тим самим надаючи*”, напр.: Хліб *сповнював* золотими

пахощами безмежний простір, *викликаючи млість у споконвіку негодованих, ласих на чуже загарбників* (П. Загребельний) – тобто: *не хліб викликав млість, а пахощі хліба*; Пелюстка верхньої губи ледь *задерлась угору, надаючи її обличчю й якогось пустотливо-задеркуватого виразу* (Є. Гуцало) – тобто: *не пелюстка верхньої губи надала обличчю певного виразу, а незвичне місцеположення її*.

Вище зазначалося, що дієприслівниковий зворот, який становить сполучення дієприслівника з інфінітивом, здебільшого виражає значення мети (на мету вказує інфінітив, а дієприслівник виступає на місці сполучника ***щоб***). В.С. Білова дещо по-іншому визначає функцію подібних дієприслівникових зворотів. Вона вважає, що заміна дієприслівника сполучником мети веде до зміни значення відокремленого звороту. На думку дослідниці, значення мети знаходиться всередині причинового значення, на яке вказує безпосередньо дієприслівник [2, 29–30]. Вважаємо, що обставинне значення мети дієприслівникової конструкції переважно випливає з семантики цілого речення, напр.: *Актор* зміряв її уважним, здивованим поглядом, *підвівся, звільняючи крісло*... (Ю. Мушкетик); І *кряче ворон* в темнім гаї, *неньку сповіщаючи* (В. Винниченко); Дерева і кущі стояли по коліна в воді і де-не-де поодинокі *рибалки плавали* на своїх маленьких човниках між тими деревами, *вибираючи місце для ловів* (О. Іваненко). Однак трансформація речень засвідчує, що заміна дієприслівникового звороту підрядним реченням мети передбачає обов'язкову зміну видового значення дієприслівника: *підвівся, звільняючи (недокон. вид) крісло – підвівся, щоб звільнити (докон. вид) крісло*. При збереженні виду дієприслівник набуває значення причини: *рибалки плавали між деревами, вибираючи (недокон. вид) місце для ловів – плавали між деревами, оскільки вибирали (недокон. вид) місце для ловів*. Отже, доцільно говорити про наявність у сучасній українській мові дієприслівників недоконаного виду, що репрезентують своєрідне значення „причина + мета".

Типове значення виражають дієприслівники з семою шукання, напр.: *Я* ще *походив* по полю, *розшукуючи свою липу* (Є. Гуцало); *Вона* (*Естерка*) мовчки встала і *простягла* у пітьмі тремтячі руки, *шукаючи опори* (М. Коцюбинський). У ряді випадків такі дієприслівники виконують роль, подібну до ролі інфінітива, що витіснив давній супін [3, 104], напр.: Невдовзі *трактор*, одначе, знову загуркотів, він, видно, *вернувся, розшукуючи таки когось саме в цьому байраці* (О. Гончар) – *трактор вернувся розшукувати когось; Князі полетіли*, як ті вірли, *слави собі шукаючи* (Б. Лепкий) – *князі полетіли шукати слави*.

Постпозитивні дієприслівники недоконаного виду не виражають власне допустового значення, а лише у поєднанні зі значення часу або наслідку, напр.: Совинський просто тюхтій, коли й досі *ллє сльози за Людмилою, маючи під рукою таку дівчину*...; Відзначалися дикою силою, відважністю, не лякалися ні бога, ні чорта, їх кожен намагався обминати стороною, дівчата боялися виходити заміж за німих, і *вони зникали, нащадків не лишаючи*, сходили зі світу молодими (П. Загребельний).

Отже, мотиваційні відношення між головною і другорядною діями, що реалізуються у структурі простого речення, ускладненого дієприслівниками недоконаного виду, можуть набувати характеру обставинного зв'язку, а саме: причинового, наслідкового, умовного, потенційно-часового, цільового, допустового і способу дії, що простежується на прикладах трансформаційного аналізу.

Література:

1. Белова В. С. Деепричастные обороты и параллельные им конструкции в русском языке // Рус. яз. в нац. шк. – 1963. – № 3.– С. 3–12.
2. Белова В. С. О выражении обстоятельственного значения цели в предложении с деепричастным оборотом // Рус. яз. в шк. – 1958. – № 2. – С. 29–31.
3. Бовтрук Н. Й. Дієприслівникові конструкції в сучасній українській мові: Дис... канд. філол. наук. – К.: КДПІ імені М. Горького, 1955. – 210 с.
4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
5. Дерибас Л. А. О замене деепричастных оборотов синонимичными конструкциями // Рус. яз. в шк. – 1962. – № 5. – С. 18–22.
6. Корчажкина О. М. Типология синтаксической связи между глаголом и деепричастием // Рус. яз. в шк. – 2000. – № 6. – С. 68–72.
7. Коць Л. М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – 161 с.
8. Кульбабська О. В. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові: Автореф. дис. … канд. філол. наук. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – 17 с.
9. Прияткина А. Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения. – М.: Высш. шк., 1990. – 176 с.
10. Рябова А. И. Перифрастические деепричастные конструкции // Системный анализ значимых единиц русского языка: Синтаксические структуры. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1984. – С. 56–63.
11. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.